

Exploring the Role and Effects of Urban Development Planning on Alienation and Atomization of Urban Individuals (Case Study: Tehran Metropolis)

Ali Faramarzi Rad¹ | Mohammad Hossein Boochani^{2*}

1. PH.D. Student, Department of Urban Planning, Faculty of Art and Architecture, South Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. Email: Ali.Faramarzi.Rad@ut.ac.ir

2. Corresponding Author, Assistant Professor, Department of Urban Planning, Faculty of Art and Architecture, South Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. Email: Boochani10@yahoo.com

ARTICLE INFO

Article type:
Research Paper

Article History:
Received 16 October 2024
Revised 15 November 2024
Accepted 20 December 2024
Published Online 04 January 2025

Keywords:
Urban Alienation,
Urban Development Planning,
Urbanized Individual.

ABSTRACT

This research explores the role of urban planning interventions in shaping urban alienation in Tehran. Despite the remarkable speed of physical growth in the metropolis of Tehran—including roads, bridges, and skyscrapers—it seems that individuals are becoming increasingly alienated from themselves, their citizens, and their surrounding environment. Urban alienation, social fragmentation, and the disconnection between individuals and their urban surroundings have emerged as fundamental challenges of modern urban life. Over the past half-century, the three urban development plans of Tehran, designed to improve the quality of urban life, have inadvertently exacerbated these issues. As the primary strategic documents guiding urban interventions, these plans, instead of bridging the gap between human (inside) and the city (outside), have intensified feelings of powerlessness and lack of control over life. It could even be argued that they have deepened the distance between individuals and their own inner selves. The present study seeks to answer the question of whether urban development plans, as strategic documents in metropolises, address the issue of urban human alienation, reflection, and problem solving. In other words, can this issue be effectively tackled through urban development plans? The research approach, alongside a review of theoretical literature, employed a qualitative methodology using the Delphi technique to conduct interviews with experts and specialists in this field. The findings reveal that the decline of public spaces (10.68%), Persistent construction and physical monotony (9.71%), Expansion of large-scale highways (8.74%). These factors have played a significant role in expanding and deepening urban human alienation and social atomization.

Cite this article: Faramarzi Rad, A. & Boochani, M. H. (2025). Exploring the Role and Effects of Urban Development Planning on Alienation and Atomization of Urban Individuals (Case Study: Tehran Metropolis). *Urban Development Policy Making*, 1 (1), 35-55. DOI: <http://doi.org/10.22034/judpm.2025.497357.1002>

© Ali Faramarzi Rad, Mohammad Hossein Boochani
DOI: <http://doi.org/10.22034/judpm.2025.497357.1002>

Introduction

In recent decades, the urban development of metropolises such as Tehran has tended to concentrate on physical structure, roads, bridges, and large-scale building projects. However, in many respects, this attentiveness toward material growth has bypassed the psychological and emotional well-being of city dwellers. Despite all the advances that city life offers, many dwellers experience alienation, social breakdown, and dissociation with their environment and even with their selves. Urban alienation is no longer just a sociological concern, but an increasingly pressing urban planning issue demanding

attention. In Tehran, for example, three major urban development plans have been put in place over the past half-century with the intention of improving quality of life. Yet, these three plans have caused city dwellers to feel increasingly powerless, isolated, and disconnected from each other. This research, by studying the urban alienation, attempts to explore the role of urban development plans on this phenomenon.

Methodology

This article uses a qualitative research method that combines a literature review of theory with the Delphi technique. The study, through interviews with experts such as urban planners, sociologists, and policymakers, finds important factors causing urban alienation. Information was collected and analyzed to construct an in-depth understanding of how urban planning policies affect social connection and emotional well-being.

Result

The findings highlight three primary factors contributing to **urban alienation** in Tehran:

1. **The decline of public spaces** (10.68%) – Reduced interaction opportunities and lack of vibrant community spaces.
2. **Persistent construction and physical monotony** (9.71%) – Overemphasis on uniform physical infrastructure without attention to social needs.
3. **Expansion of highways and large-scale infrastructure projects** (8.74%) – Fragmentation of urban spaces, reducing pedestrian accessibility and neighborhood connectivity.

These factors collectively exacerbate the **sense of alienation and atomization** among urban residents.

Conclusion

The studies show that Tehran's city development plans have not considered the emotional and psychological parts of city life. Instead of alleviating feelings of isolation, these plans have often made them worse with big projects that do not connect with social issues. The problem is rooted in the capitalist approach to city planning, whereby human connections and emotional health take a back seat to building and making money. To solve this problem:

- Urban planning must prioritize human-centric design over purely physical infrastructure.
- Develop community spaces that encourage social interaction and a shared identity.
- Consider local context and cultural nuances in planning and execution.

The study throws light on the need for a shift toward context-sensitive, socially aware urban planning to reduce feelings of alienation and create more inclusive and connected urban environments.

واکاوی نقش و اثرات طرح‌های توسعه شهری در از خودبیگانگی و امتیزه شدن انسان شهری (نمونه موردی: کلان‌شهر تهران)

علی فرامرزی‌راد^۱ | محمدحسین بوچانی^{۲*}

۱. دانشجوی دکتری شهرسازی، دانشکده هنر و معماری، واحد تهران جنوب، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران، رایانامه: Ali.Faramarzi.Rad@ut.ac.ir

۲. نویسنده مسئول، استادیار گروه شهرسازی، دانشکده هنر و معماری، واحد تهران جنوب، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران، رایانامه: Boochani10@yahoo.com

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله:

پژوهشی

تاریخ‌های مقاله:

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۲۵

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۸/۲۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۳۰

تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۱۰/۱۵

کلیدواژه:

از خودبیگانگی شهری،
طرح‌های توسعه شهری،
انسان شهری شده.

این پژوهش درباره نقش مداخلات برنامه‌ریزی شهری در شکل‌دهی به از خودبیگانگی انسان در تهران است. با وجود سرعت قابل توجهی که در رشد کالبدی کلان‌شهر تهران مانند جاده‌ها، پل‌ها و برج‌ها وجود دارد، به نظر می‌رسد به همان میزان انسان‌ها با خود، همشهریان و محیط اطرافشان بیگانه می‌شوند. از خودبیگانگی شهری، گسست اجتماعی و عدم پیوند میان افراد و محیط شهری به یکی از چالش‌های اساسی زندگی شهری مدرن تبدیل شده‌اند. طی تقریباً نیم‌قرن گذشته، طرح‌های سه‌گانه توسعه شهری تهران که با هدف بهبود کیفیت زندگی شهری اجرا شدند، به طور ناخواسته این مشکلات را تشدید کرده‌اند. این طرح‌ها به عنوان اصلی‌ترین سندهای راهبردی شهر و ملاک عمل در مداخلات، به جای ایجاد پلی میان انسان (درون) و شهر (برون)، حس ناتوانی و عدم تسلط بر زندگی را بیش از پیش افزایش داده‌اند به گونه‌ای که شاید بتوان گفت که فاصله بین انسان با خودش را نیز تشدید کرده‌اند. پژوهش حاضر به دنبال پاسخ به این سؤال است که آیا طرح‌های توسعه شهری به عنوان سند راهبردی در کلان‌شهرها در حل مسئله از خودبیگانگی انسان شهرنشین، اندیشه‌ورزی و چاره‌جویی می‌کنند؟ و به بیانی دیگر، آیا می‌شود از طریق طرح‌های توسعه شهری به حل این مسئله پرداخت؟ رویکرد پژوهش در کنار مرور ادبیات نظری، از طریق روش کیفی و با استفاده از تکنیک دلفی، مصاحبه‌ای با نخبگان و متخصصان این حوزه صورت گرفت. یافته‌ها نشان می‌دهد «افول قلمروی عمومی» با ۱۰/۶۸ درصد، «ساخت‌وساز مداوم و بی‌قوارگی کالبدی» با ۹/۷۱ درصد و «افزایش ابعاد بزرگراهی» با ۸/۷۴ درصد تأثیر زیادی در گسترش و عمق بخشیدن به از خودبیگانگی و امتیزه شدن انسان شهری داشته‌اند.

استناد: فرامرزی‌راد، علی و بوچانی، محمدحسین (۱۴۰۳). واکاوی نقش و اثرات طرح‌های توسعه شهری در از خودبیگانگی و امتیزه شدن انسان شهری (نمونه موردی: کلان‌شهر تهران). *سیاستگذاری پیشرفت شهری*، ۱ (۱) ۳۵-۵۵. DOI: <http://doi.org/10.22034/judpm.2025.497357.1002>

© علی فرامرزی‌راد، محمدحسین بوچانی

DOI: <http://doi.org/10.22034/judpm.2025.497357.1002>

۱. مقدمه

در بسیاری از کلان‌شهرها، از جمله تهران، طرح‌های توسعه شهری بیشتر به جنبه‌های کالبدی و فیزیکی شهر، مانند ساخت جاده‌ها، پل‌ها و برج‌های بلند، توجه داشته‌اند [۱]. این رویکرد هرچند در نگاه نخست ممکن است به عنوان نمادی از مدرنیته و پیشرفت تلقی شود، اما اغلب تأثیرات منفی اجتماعی و روانی آن بر شهروندان نادیده گرفته می‌شود. به بیان دیگر، در این‌گونه طرح‌ها توجه چندانی به انسان و رابطه او با محیط شهری نمی‌شود و همین امر بروز احساسات منفی مانند بیگانگی و عدم تعلق به محیط زندگی را در پی دارد. در واقع، ساکنان این مناطق با احساس بی‌هویتی روبه‌رو می‌شوند و در برخی موارد، ممکن است دچار نوعی از خودبیگانگی شوند. این پدیده، که خود را به شکلی پیچیده و چندبعدی در شهرها نمایان می‌کند، فقط یک معضل روان‌شناسی یا اجتماعی نیست، بلکه به طور فزاینده‌ای به یک چالش بزرگ در برنامه‌ریزی شهری تبدیل شده است. از خودبیگانگی شهری زمانی رخ می‌دهد که انسان در دنیای ساخته‌شده توسط خود، احساس می‌کند که دیگر ارتباطی با آن ندارد. این احساس بیگانگی می‌تواند در ابعاد مختلف فردی و اجتماعی اثرات منفی زیادی بر شهروندان بگذارد.

اگر به تاریخچه طرح‌های توسعه شهری در تهران نگاه کنیم، می‌بینیم که در نیم‌قرن اخیر، سه طرح اصلی با هدف بهبود کیفیت زندگی شهری و به‌روزرسانی زیرساخت‌ها و ساخت‌وسازهای بزرگ در سطح شهر تهیه و اجرا شده‌اند. با وجود هدف اولیه این طرح‌ها برای ارتقای شرایط زندگی شهری، بررسی‌ها نشان می‌دهد این پروژه‌ها در عمل نتوانسته‌اند پیوندهای اجتماعی را تقویت کنند و احساس هویت فردی و جمعی در میان شهروندان به وجود آورند. در عوض، این طرح‌ها غالباً به افزایش احساس ناتوانی و فاصله میان انسان و محیط زندگی خود منجر شده‌اند. به بیانی، این پروژه‌ها به جای آنکه باعث همگرایی و انسجام اجتماعی شوند، زمینه‌ساز گسست میان انسان و محیط‌های مصنوعی شده‌اند [۲].

پایه‌هایم در نظریه خود به این نکته اشاره می‌کند که از خودبیگانگی زمانی رخ می‌دهد که «محیط‌های ساخته‌شده توسط انسان دیگر نتوانند با نیازهای روانی و اجتماعی او همخوانی پیدا کنند و به نوعی بر انسان تسلط یابند». اینجاست که ضرورت بازنگری در رویکردهای فعلی برنامه‌ریزی شهری بیشتر احساس می‌شود. برای حل این چالش‌ها باید توجه ویژه‌ای به ابعاد روان‌شناختی و اجتماعی توسعه شهری معطوف کرد و محیط‌های شهری را طوری طراحی کرد که به افزایش ارتباط انسان با محیط و تقویت هویت اجتماعی و فردی کمک کنند.

در این راستا، پژوهش حاضر سعی دارد به بررسی دقیق‌تری از نقش طرح‌های توسعه شهری در ایجاد و یا تشدید از خودبیگانگی در تهران بپردازد. هدف مطالعه حاضر این است که بررسی کند آیا اسناد و طرح‌های راهبردی شهری ابزارهای مؤثری در کاهش این مسئله بوده‌اند یا ناخودآگاه بر عمق این بحران افزوده‌اند. این تحقیق به‌ویژه با استفاده از روش‌های کیفی و مصاحبه‌های عمیق با متخصصان حوزه‌های شهرسازی و جامعه‌شناسی، تلاش می‌کند تا به راهکارهایی جدید و نوآورانه برای بازاندیشی در سیاست‌های شهری و کاهش پدیده از خودبیگانگی دست یابد.

۱-۲. چارچوب نظری

۱-۲-۱. از خودبیگانگی

از خودبیگانگی^۱ یا بیگانگی^۲ یکی از مفاهیم جامعه‌شناسی و فلسفی است و به وضعیت فرد یا گروهی اشاره می‌کند که در آن، فرد احساس می‌کند از خود، دیگران یا حتی محیط اطرافش فاصله گرفته است. این مفهوم برای اولین بار توسط فیلسوفان آلمانی مثل هگل^۳ و مارکس^۴ مطرح شد. مارکس درباره از خودبیگانگی به‌ویژه در جوامع سرمایه‌داری تحلیل می‌کند که کارگران در این جوامع از محصولاتی که تولید می‌کنند بیگانه می‌شوند، زیرا هیچ ارتباط عاطفی یا مالکیتی نسبت به چیزی که خودشان ساخته‌اند

1. Self-alienation

2. Alienation

3. Georg Wilhelm Friedrich Hegel

4. Karl Marx

ندارند. به علاوه، کارگران از خودشان و از فرایند کار هم بیگانه می‌شوند و در نهایت، این بیگانگی باعث می‌شود که در زندگی روزمره‌شان احساس معنای کمتری داشته باشند.

با گذشت زمان، این مفهوم فراتر از بعد اقتصادی رفته و به جنبه‌های اجتماعی و روان‌شناختی هم گسترش پیدا کرده است. برای مثال، فردیناند تونیس^۱ (۱۸۸۷) در کتاب معروفش، جامعه و جماعت، به دو نوع جامعه اشاره کرده: جماعت، جایی که روابط بین افراد بیشتر بر اساس پیوندهای عاطفی و شخصی است، و جامعه، که روابط در آن بیشتر بر اساس منافع و قراردادهای اجتماعی است. در جوامع مدرن و به‌ویژه در شهرهای بزرگ، بیگانگی به طور واضحی دیده می‌شود. در این جوامع، افراد وارد شبکه‌های پیچیده‌ای از روابط می‌شوند که باعث می‌شود کم‌کم از هم دور شوند و احساس تنهایی و غربت کنند. در این شرایط، فرد نه تنها از دیگران، بلکه از خودش هم فاصله می‌گیرد.

در نظریه‌های جامعه‌شناسی امروز، از خود بیگانگی فقط به بی‌احساسی نسبت به کار یا جامعه محدود نمی‌شود. امروزه، این مفهوم به ابعاد پیچیده‌تری از تجربه انسانی اشاره دارد. برای مثال ملوین سیمن^۲ در تحقیقاتش شش ویژگی اصلی از خود بیگانگی را معرفی کرده که شامل ۱- بی‌قدرتی^۳؛ ۲- بی‌هنجاری^۴؛ ۳- غربت و انزوا^۵؛ ۴- اتمیزه شدن اجتماع^۶؛ ۵- بی‌معنایی^۷؛ ۶- بیگانگی فرهنگی^۸ است [۳]. این ویژگی‌ها به‌ویژه در جوامع مدرن و شهری بیشتر به چشم می‌آیند؛ جایی که ارتباطات انسانی واقعی کم‌کم از بین می‌روند و انسان‌ها احساس می‌کنند که در دنیای پیچیده‌ای که ساخته‌اند، جایی برای خود ندارند.

با توجه به این توضیحات، از خود بیگانگی پدیده‌ای چندبعدی است که ابعاد فردی، اجتماعی و فرهنگی را در بر می‌گیرد. وقتی نهادهای اجتماعی، اقتصادی و سیاسی نمی‌توانند نیازهای واقعی افراد را برآورده کنند و به آن‌ها فرصتی برای مشارکت واقعی در جامعه ندهند، این بیگانگی بیشتر و بیشتر می‌شود. در این شرایط، از خود بیگانگی نه فقط یک مشکل فردی، بلکه یک چالش اجتماعی و شهری نیز خواهد بود که باید به آن توجه کرد. این مسئله در برنامه‌ریزی و طراحی شهری بسیار مهم است، زیرا به طور مستقیم با تجربه روزمره مردم در محیط شهری در ارتباط است. بنابراین، باید از رویکردهایی که به ایجاد حس بیگانگی منجر می‌شوند، اجتناب کرد و در پی ایجاد فضاهای همگرا بود [۴].

۱-۲-۲. نقش طرح‌های توسعه شهری تهران در از خود بیگانگی انسان شهری

طرح‌های توسعه شهری همواره نقشی کلیدی در مدیریت و شکل‌دهی کلان‌شهرها داشته‌اند. این طرح‌ها به عنوان ابزارهایی مهم در برنامه‌ریزی، با هدف بهبود زندگی شهری، ارتقای زیرساخت‌ها و پاسخ‌گویی به نیازهای روزافزون جمعیت تنظیم و اجرا می‌شوند. اما واقعیت این است که نحوه تدوین و اجرای این طرح‌ها می‌تواند تأثیرات عمیقی بر جنبه‌های روانی و اجتماعی زندگی شهروندان داشته باشد؛ چیزی که شاید در ظاهر کمتر به آن پرداخته می‌شود.

طرح‌های توسعه شهری در ایران از دهه ۱۳۴۰ آغاز شدند و از همان ابتدا، تحت تأثیر ایده‌های مدرنیسم و نوسازی قرار گرفتند. به طور مشخص، تهران سه طرح جامع اصلی توسعه شهری را پشت سر گذاشته است: طرح‌های سال ۱۳۴۹، ۱۳۷۰ و ۱۳۸۶. هر یک از این طرح‌ها، بیشتر بر توسعه زیرساخت‌های فیزیکی، مثل جاده‌ها، بزرگراه‌ها و ساختمان‌ها تمرکز داشته‌اند. عزیزی و رحمانی در پژوهش خود اشاره می‌کنند که این طرح‌ها بیشتر به دنبال نمایش مدرنیته و رقابت با شهرهای پیشرفته جهان بوده‌اند، تا اینکه به مسائل اجتماعی و فرهنگی مردم شهر بپردازند. در بررسی این طرح‌ها، چهار محور اصلی مشخص می‌شود:

- توسعه شبکه حمل‌ونقل و زیرساخت‌های ارتباطی: ساخت بزرگراه‌ها، پل‌ها و تقاطع‌های غیرهمسطح، به همراه گسترش سیستم حمل‌ونقل عمومی با هدف کاهش ترافیک.

1. Ferdinand Tönnies, 1887
 2. Melvin Seeman, 1959
 3. Powerlessness
 4. Normlessness
 5. Self-estrangement
 6. Social Isolation
 7. Meaninglessness
 8. Cultural Estrangement

- **افزایش تراکم جمعیت با ساخت مجتمع‌های مسکونی بزرگ‌مقیاس:** با رشد جمعیت تهران، تقاضای مسکن افزایش یافت و همین موضوع باعث شد تا ساخت‌وسازهای گسترده، چه به شکل افقی و چه عمودی، در اولویت قرار گیرد.
  - **نوسازی کالبدی شهر و ساخت‌وسازهای وسیع:** پل‌ها، برج‌ها، مراکز تجاری و ساختمان‌های اداری بسیاری در تهران ساخته شد که به نمادهایی از پیشرفت تبدیل شدند.
  - **جذب سرمایه و توسعه اقتصادی:** ایجاد مناطق تجاری و صنعتی در نقاط مختلف تهران با هدف تقویت جایگاه اقتصادی پایتخت کشور، به یکی دیگر از اولویت‌ها تبدیل شد.
- اگرچه این اقدامات باعث شد تهران از نظر کالبدی و زیرساختی پیشرفت نسبی داشته باشد، اما پیامدهای اجتماعی و فرهنگی این نوع برنامه‌ریزی کمتر مورد توجه قرار گرفته است. در ادامه، به واکاوی از خودبیگانگی انسان در پنج بعد پرداخته خواهد شد.

۱-۲-۳. محیط زیست و از خودبیگانگی انسان شهری

اشتراک نظر بسیاری از حرفه‌مندان در این است که: ۱- سازوکارهای سنتی در شهرسازی ایران شکسته شده‌اند و ۲- سازوکارها و روش‌های جایگزین مدرن، هرگز نتوانسته‌اند به نیازها و خواسته‌های جامعه امروز ایران پاسخ دهند [۵]. طرح‌های توسعه شهری که به عنوان روش‌های مدرن در نظام برنامه‌ریزی شهری فعلی ایران در حال تهیه و اجرا هستند، به نظر می‌رسد با تمام تلاشی که برای ساخت‌وساز و توسعه شهرها دارند، اما همچنان نتوانسته‌اند انسان را به متن اصلی شهر درآورند. یکی از مصاحبه‌شوندگان می‌گوید: «ما برای انسان برنامه‌ریزی نمی‌کنیم، ما برای شهر برنامه‌ریزی می‌کنیم و انسان را مجبور به اجرا می‌کنیم» (M3).

همواره ارتباط بسیار گسترده و عمیقی بین ساکنان و محیط زیست شهری وجود دارد که تأثیرات متقابلی روی هم می‌گذارند. این تأثیرات ممکن است به شکل زلزله، سیل، رانش زمین و... باشد که به صورت طبیعی بر محیط زیست انسان تحمیل می‌شود، و هم می‌تواند از طریق مداخلات سنگینی که انسان در شهرها به وجود می‌آورد باشد. بنابراین می‌توان گفت که ارتباطی که محیط با انسان برقرار می‌کند: یکی از طریق بلایای طبیعی است که در جهت تضاد با تلاش‌های انسانی، غالباً به تخریب و ویرانی می‌انجامد و دیگری از طریق مداخلاتی است که انسان روی محیط انجام می‌دهد تا شرایط را برای خودش مطلوب کند، اما برآیند این ارتباط و گفت‌وگوی انسان با محیط، نشان از ارتباطی غیرصلح‌آمیز، نادوستانه و کاملاً متضاد است. به بیانی دیگر، تغییراتی که محیط از خود بروز می‌دهد در کمتر مواردی در جهت تلاش‌های انسان است و غالباً نه تنها کمکی به روند زندگی او نمی‌کند، بلکه مخرب و ویران‌کننده نیز هست. محیط بارها از طریق کاهش بارندگی، گرمایش زمین، سیل، زلزله، توفان، رانش، انتشار ویروس و مواردی دیگر دهن‌کجی‌اش را به انسان ابراز داشته است. از طرفی انسان نیز با کوه‌خواری، ایجاد آسمان‌خراش‌ها، تخریب جنگل‌ها، آلودگی هوا، مصرف بی‌رویه از منابع و غیره ارتباط نادوستانه خودش را به اثبات رسانده است. به این سبب، نتیجه این تقابل و نادوستی، صورتی از ناجوری، ناهمگونی و ناسازگاری را به بار آورده که بی‌شک به خسران انسان انجامیده است. در این میان طرح‌های توسعه شهری، چه راه‌حلی برای پیوند و آشتی میان انسان و محیط داشته‌اند؟ یکی از مصاحبه‌شوندگان می‌گوید: «خیلی از طرح‌ها هنگامی که برای ارائه به مراجع بالاتر ارائه می‌شوند، می‌گویند که باید یک طرح ارزیابی محیط زیستی نیز برای آن تهیه شود. بنابراین ما نیز به همکاران می‌گوییم که ارزیابی محیطی زیستی را طوری بنویسند که طرح پیشنهادی‌مان را توجیه کند تا سریع‌تر به اجرای طرح برسیم» (M2). با این اوصاف، مشکل را در کجا می‌توان ریشه‌یابی کرد؟ مشکل از نهاد بالادستی است که ارزیابی طرح محیط زیستی را به همان مهندس مشاور می‌سپارد که طرح کالبدی را تهیه کرده؟ یا مشکل از قوانین و مجریان است؟ شاید بتوان با تغییری در روند و ساختار اداری و تهیه طرح‌ها، جلوی بروز چنین اتفاقاتی را کمتر کرد، اما در اصل قضیه تغییری ایجاد نمی‌شود. به نظر می‌رسد که ریشه این قضیه در ذات انسانی است که احساس بیگانگی، او را نسبت به آینده و محیط زیستش خنثی و بی‌تفاوت کرده است [۶].

یکی از راه‌های ارتباط انسان و محیط، زبان و ادبیات است [۵]. امروزه تجربیات عملی و علمی نشان داده است که ایجاد فضایی برای زیستن، چیزی بیشتر از تقسیم ریاضیات است. این دیدگاه به ما امکان می‌دهد تا «برنامه‌ریزی را به عنوان چیزی

جدای از مهندسی بدانیم» (فریدمن^۱) [۷]. احساسی که در دل یک فضا تزریق می‌شود حاصل زبان، ادبیات بومی، گویش‌ها، اسطوره‌ها، اشعار و... است. چیزی ورای هندسه احجام و کاشت بنا را باید جست. چیزی که ضمیر آدم را به وجد آورد. به قول سعدی «مشکل درد عشق را حل نکند مهندسی». معماری و شهر تبلور اندیشه‌های شاعرانه در فضا است. اکنون این بی‌قوارگی کالبدی در تهران محصول کدام اندیشه است؟ امروزه، با مهاجرت درون‌شهری، برون‌شهری و حتی فرامرزی، کمتر کسی خودش را متعلق به محل سکونتش می‌داند. ایران‌ستیزی و ایران‌گریزی که به نحوی در شهر و شهروندستیزی ریشه دارد، افکار نسل امروزی را به بند می‌کشد و بخش عمده‌ای از آنان را از وطن فراری می‌دهد. در این میان، راه‌های پیوند مجدد انسان با محیط زیستش، با سرزمین‌اش چگونه حاصل می‌شود؟

بنابراین در نقصان و غیبت ادبیاتی که از دل کشور بیرون می‌آید، و کانال «از کجا آمده‌ایم و آمدنمان بهر چه بوده است» را قطع می‌کند، شهرسازی و شهرنشینی در ایران، سمت‌وسوی تمدن‌سازی را ندارد. امروزه، پیوند انسان شهری با ادبیات بومی در بهترین حالت به شکل یک سرگرمی است. «جوانان امروزی ما، ضرورت یادگیری زبان انگلیسی برایشان اولویت بیشتری نسبت به ادبیات فارسی پیدا کرده، زیرا مدام در فکر مهاجرت هستند» (M5). در این بین، طرح‌های توسعه شهری، به عنوان رابط میان انسان و شهر، آیا راه‌حلی برای ایجاد این پیوند دارند؟ آیا نام‌گذاری شخصیت‌های ادبی روی معابر شهر، کمکی به پیوند انسان شهری با ادبیات و شناخت بیشتر کرده است؟

زبان و ادبیات ایرانی که ارتباطی مستقیم و بین‌الذهانی را بین مردم ایجاد می‌کند و می‌تواند آشخور اندیشه‌های سازندگان و باشندگان شهر باشد، به کلی از متن اصلی زندگی روزمره حذف شده و چارچوب‌های فکری از قبل نوشته‌شده و افکار استاندارد شده جایش را گرفته است. این امر مستقیم بر افکار، اعصاب، اعمال و اخلاق سازندگان شهر تأثیر می‌گذارد و نتایج خود را بر محیط زیست اعمال می‌کند. این جداافتادگی از زبان به همراه بدگمانی و ستیزه‌جویی رایج از ایران، به از خود بیگانگی انسان شهری دامن زده و زنجیره‌ای از معضلات و ابر مسائل شهری را ایجاد کرده است. بنابراین توجه به ادبیات و پیوند آن با شهرسازان می‌تواند روح دوباره‌ای به فضاهای شهری تهران ببخشد.

۱-۲-۴. ضوابط و مقررات شهر و از خود بیگانگی

طرح‌های توسعه شهری به عنوان یکی از ابزارهای شهرسازی و برنامه‌ریزی شهری در ایران، نشئت‌گرفته از اندیشه‌های نوآوری (مدرنیته) است. اندیشه نوآوری گذشته را بر نمی‌تابد و به طور مستمر و با سرعتی سرسام‌آور به سوی آینده می‌شتابد و حیات خود را تنها در گذر از امروز به فردا می‌بیند [۸]. آنچه در این بخش اهمیت دارد، تأثیر نوآوری بر تغییر فضاهای شهری به لحاظ فیزیکی و ذهنی است. البته که تفاوت‌های ریشه‌ای در اصل نوآوری (مدرنیته) و آنچه به نام مدرنیته وارد جهان‌های سوم شد وجود دارد [۸]، اما به طور کلی در کشورهای توسعه‌نیافته، اجرای طرح‌ها و برنامه‌های توسعه شهری، عموماً به معنای تولید فضای جدیدی بود که دولت‌ها بتوانند بر آن کنترل داشته باشند [۹] بنا به اندیشه‌های لوفور^۲، دولت‌ها برای آنکه بتوانند بقای خود را حفظ کنند، نیاز به تغییر و آرایشی جدید در شکل‌دهی به فضا داشتند. بنابراین آن‌ها برای پیش‌برد دو هدف اصلی خود یعنی کنترل فضا و بسط سرمایه‌داری، ابزاری را یافتند به نام نوآوری که چهره‌های پیشرفت‌گرایانه داشته و پوشش علمی مناسبی برای مقاصدشان است. همچنین، نظریه انتقادی فرانکفورت هم ابزار مهمی برای درک اثرات سرمایه‌داری بر شکل‌گیری بیگانگی شهری فراهم می‌کند [۱۰].

با ظهور دولت مدرن، فرایند تغییر فضا در ایران و به‌ویژه کلان‌شهر تهران شروع شد. در دوره قاجار و پهلوی سیاست‌های کلان‌کشوری نظیر اصلاحات سفید و ارضی، افزایش شدید سرانه خیابان‌ها، بزرگراه‌ها و اتوبان‌ها، تزریق پول نفت به شهرک‌های صنعتی و مسکونی، تعداد زیادی از جمعیت را به سمت تهران روانه کرد. در واقع دولت به تقلید از غرب، شرایط بسط سرمایه‌داری را ایجاد کرد. سپس در دوره انقلاب، با کاهش نقش دولت و استقلال شهرداری‌ها و تأمین نیازهای مالی شهرداری با فروش تراکم، حضور بخش خصوصی پررنگ‌تر شد و شهرها رفته‌رفته به کالا تبدیل شدند [۹]. این در حالی است که از نظر بنرجی^۳ [۱۱] ما در حال

1. John Friedmann, 1993

2. Henri Lefebvre

3. Tridib Banerjee, 2001

تجربه پژمردگی و زوال در قلمروهای عمومی هستیم. این امر به واسطه لیبرالیسم و کوچک شدن نقش دولت‌ها و واگذاری بخش زیادی از شهر به دست بخش‌های خصوصی است که در نهایت موجب خصوصی‌سازی یا «کالاسازی»^۱ کالاهای عمومی شده است. همچنین، بیان می‌کند که افول قلمروی عمومی با کاهش روحیه عمومی همراه است [۱۱].

در این بین، برنامه‌ریزان شهری و مشاوران معماری و شهرسازی مکلف به تهیه طرح‌هایی هستند که با هدف بهبود سازمان فضایی شهر تصویب می‌شوند. اما نکته اینجاست که برنامه‌ریزی نیز ابزاری است در دست سیاست و در خدمت کسانی کار می‌کند که از آن‌ها حق‌الزحمه دریافت کند [۷]. یکی از مصاحبه‌شوندگان می‌گوید: «اینکه برنامه‌ریز دستمزدش را از بالادستی‌ها می‌گیرد، معنای جیره‌خواری ندارد، بلکه نشان می‌دهد برنامه‌ریز هم همانند دیگر اقشار و اصناف، در چرخه سرمایه‌داری، گرفتار شده است» (M10). بنابراین دولت، سرمایه، شهرداری و برنامه‌ریزی شهری در فرایند تبدیل فضا به کالا نقش دارند.

و این در حالی است که کرمونا^۲ (۲۰۱۹) در پژوهش خود به این موضوع اشاره می‌کند که اساس مفهوم فضای عمومی در این ایده معنا پیدا می‌کند که تا حد امکان، فضا باید «آزاد» باشد و به مفاهیمی همچون فضای باز، نامحدود و رایگان تأکید کرده است [۱۲].

ساخت بزرگراه، پل، تونل و تقاطع‌های چندسطحی نقش جابه‌جایی شهر را زیاد کرد و مردم را از وقت‌گذرانی، پرسه‌زنی و قدم زدن در کنار مغازه‌های کوچک، غذاخوری‌ها و مراکز فرهنگی به کلی دور ساخت. دیگر کمتر جایی را در تهران سراغ داریم که برای وقت‌گذرانی و تفریح بتوان آنجا جمع شد. ابعاد پنهان و کمتر دیده‌شده در زوال فضاهای شهری، تأثیراتی است که در اخلاق و رفتار شهروندان نمود پیدا می‌کند. شهرنشینی سریع نه فقط فضای فیزیکی از جمله محیط ساخته‌شده، کاربری اراضی و چشم‌اندازها و غیره را تغییر می‌دهد، بلکه فضای تخیلی و ذهنی را نیز عوض می‌کند [۳].

کتل^۳ و همکارانش [۱۳] در پژوهش خود به این نکته اشاره می‌کنند که یکی از کارکردهای اساسی فضاهای عمومی، «مکان‌های گریز» یا «مکان‌های رهایی»^۴ است. آن‌ها در این تحقیق از پیرمرد ۸۴ ساله‌ای سخن می‌گویند که هر هفته به قبرستان نزدیک منزلش می‌رود تا هم عادتی باشد برای خروج از منزل و هم فرصتی فراهم می‌کند تا با خاطرات همسرش تنها باشد. یا از برخی جوانان صحبت می‌کنند که در محیط‌های باز به دنبال خلق فضاهای بسیار شخصی برای خود هستند، تا به خلوت و آرامشی دست یابند که در خانه از آن محروم‌اند. آن‌ها همچنین می‌گویند که فرار و رهایی از خانه برای مادران نیز مهم است. برای مثال، یک مادر جوان با یک اتومبیل به یک مرکز خرید در محدوده خارج از شهر می‌رفت، او هم از دیدن فضا و هم از عزیمت به آنجا لذت می‌برد. پس آن پیرمرد به دنبال تنهایی است که خودش را با خاطرات همسرش پیدا کند، آن جوانان به دنبال ایجاد قلمروهایی بسیار شخصی در فضای عمومی هستند و آن مادر به یک فضای بیرونی می‌رفته است تا خودش را از مسئولیت‌ها، شلوغی‌ها و تعهدات خانه خلاص کند و خلوتش را در بیرون از خانه، در شهر و در فضاهای عمومی شهر بیابد [۱۳]. مطالعه کتل و همکارانش این نکته را یادآور می‌شود که فضای عمومی فقط با جهان بیرون تعریف نمی‌شود و سروکار ندارد، بلکه در عین حال ظرفی است که می‌تواند «جهان‌های درون»^۵ را نیز دربرگیرد. به بیانی دیگر، فضای عمومی می‌تواند علاوه بر ایجاد بستری برای ارتباط و تعامل با دیگران، برای فرد، تنهایی و انزوا نیز داشته باشد، اما تنهایی و انزوا به معنای مثبت‌واژه، یعنی احساسی آرامش‌بخش و خلوتی با خود.

در همین راستا اپلیارد^۶ (۱۹۷۶) [۱۴] در کتاب برنامه‌ریزی یک شهر کثرت‌گرا^۷، ایده‌ای را مطرح می‌کند تحت عنوان «شهرهای شخصی‌سازی‌شده»^۸. او بیان می‌کند که چگونه آدم‌ها در دل این شهر عمومی که در آن متولد می‌شوند، بزرگ می‌شوند، مدرسه می‌روند، کار می‌کنند، ازدواج می‌کنند، سوگوار می‌شوند و می‌توانند آن را شخصی‌سازی کنند. او می‌گوید که

1. Commodification
2. Matthew Carmona, 2019
3. Vicky Cattell, 2008
4. Places of Escape
5. Interior World
6. Donald Appelyard, 1976
7. Planning a Pluralist City
8. Personalized City

شخصی‌سازی شهرها تا حد زیادی وابسته به شخصی‌سازی فضاها و مکان‌های عمومی است. به بیانی، مستلزم حک کردن رنگ تعلق شخصی بر فضاها و مکان‌های شهر است. یعنی آدم‌ها باید بتوانند فضاهایی را در شهر از آن خود کنند. بدیهی است که از آن خود کردن، امری حقوقی و مادی نیست، بلکه به لحاظ معنوی و معنایی اتفاق می‌افتد [۱۴].

یکی از مصاحبه‌شوندگان می‌گوید: «فضاهای ما چه هنگام تولید و چه هنگام استفاده، هیچ‌یک در کنترل فردی و جمعی شهروندان نیست» (M12) و «اصولاً ما حتی اگر فضا تولید کنیم، فقط برای آن است که در بازار نظریه‌ها سهمی داشته باشیم تا دیگران به ما خرده‌ای نگیرند» (M7). بنابراین، فضاهای عمومی سیاسی در خاورمیانه به دلیل طراحی انتزاعی (تمرکز بر جنبه‌های ظاهری، سمبلیک یا کالبدی) حس بیگانگی را تقویت کرده‌اند [۱۵].

پس می‌توان گفت که فضاهای عمومی شهر تهران، در محاصره سه روند ایدئولوژی نووارگی، کالاسازی و بزرگرایی شدن قرار گرفته است. فضاهایی که انسان‌ها در آن می‌توانند به گفت‌وگوی عمیق و مناظره بپردازند کاملاً کنترل شده است و طرح‌های توسعه شهری یکی از ابزار و شاید مجری اصلی این امر هستند. زوال فضاهای شهری، کمک زیادی به کنترل شدن گفت‌وگوهای عمیق کرده و اگر نه مبتذل دست‌کم آن را غیر مؤثر کرده است. فضاهای گفت‌وگو از رهایی، خلاقیت، اشتراک‌گذاری، بیرونی و با صدای بلند، به درونی، نشخوار فکری، بسته، کنترل‌شده و یواشکی تبدیل شده است. فضاهای گفت‌وگو و تعاملات انسانی برای مباحثه و یادگیری، حرف زدن و شنیدن، تنها به مدارس و دانشگاه‌ها و محیط‌های کاری و مهمانی‌های خانوادگی محدود شده و یا در روزنامه‌ها و شبکه‌های تلویزیونی به صورت دستچین‌شده درآمده است. از این‌رو، امکان هرگونه اندیشه انتقادی که ضامن تغییر و درجا زدن انسان است، از بین می‌رود. غفلت از این مهم، تعاملات شکل‌گرفته در آن و شناخت انسان از خود در چنین محیط‌هایی، باعث شده تا صاحب اصلی فضاهای تولیدشده در دهه‌های اخیر، سرمایه باشد. ضوابط و مقررات موجود در طرح‌های توسعه شهری، اساساً نه تنها به شناخت انسان در فضاهای شهر کمکی نمی‌کند، بلکه در مجموع برنامه‌ای برای از بین بردن این بحران انسانی نیز ندارد. نتایج عینی از اجرای طرح‌های توسعه شهری در تهران، حاکی از اضمحلال فضاهای شهری است، که نتیجه آن فردگرایی، تمیزه شدن اجتماع و از خود بیگانگی شهروندان است.

۱-۲-۵. اقتصاد شهر و از خود بیگانگی

شهر یک موجودیت اقتصادی است، زیرا ثروت بزرگی را در خود متمرکز می‌کند [۱۶]، اما انحصار کردن ثروت در دست جامعه‌ای خاص، سبب شد تا توده مردم با مفهوم نابرابری، اضطراب و ناامنی اقتصادی تا آخر عمر دست‌وپنجه نرم کنند. کارل پولانی با طرح یک سؤال موضوع جالبی را مطرح می‌کند: «تهی‌دستان از کجا آمده‌اند؟» میان متفکران سده هجدهمی اتفاق نظر بود که بینوایی و پیشرفت از هم جدایی‌ناپذیر هستند. بنا به نوشته جان مک فارلین (۱۷۸۲)، بیشترین تهی‌دستان را باید نه در کشورهای بی‌آب‌و‌علف یا در میان ملل بی‌تمدن، بلکه در حاصلخیزترین و متمدن‌ترین کشورها یافت [۱۷].

در این خصوص دو تن از اساتید جامعه‌شناسی اشاره می‌کنند: «اکنون شرایط اقتصادی طوری شده که آدم‌ها مدام حرص پول را می‌زنند. نه اینکه از حقشان بیشتر بخواهند، بلکه دعوا بر سر بقاست. دیگر کسی به اینکه رسالتش در زندگی چیست، فکر نمی‌کند، یعنی نمی‌تواند فکر کند» (M7). «حضرت علی^(ع) در این باره یک فرمول دارند که می‌فرماید: «از دری که فقر وارد شود، از در دیگر ایمان بیرون می‌رود»، این یعنی مسائل اقتصادی شوخی‌بردار نیست، به قدری می‌تواند تأثیرگذار باشد که حتی ایمان و باورهای آدم‌ها را تحت‌الشعاع قرار دهد» (M3).

در چنین شرایط اقتصادی، طرح‌های توسعه شهری چه راه‌حلی را برای برون‌رفت از این اوضاع در نظر گرفته‌اند؟ آیا با تعیین نقش اقتصادی شهر و ایجاد مگامال‌ها می‌توان به جنگ با شرایط وخیم اقتصادی رفت؟ علاوه بر این، در چنین شرایطی اشتباه است بپنداریم که مفهوم «کار» به مثابه عنصر ساختاردهنده به زندگی اجتماعی افراد عمل می‌کند و باعث پیشرفت و ترقی انسان شهروندی می‌شود. فکوهی درباره سازمان‌یافتگی زمان کاری در شهرها می‌نویسد: «در قرن نوزدهم که لحظه‌ای تعیین‌کننده و سازنده نظم در پدیده زمان و کار در نظر گرفته شده، دارای دو جنبه کمی و کیفی است: به لحاظ کمی کار در ابتدا بسیار سخت‌گیرانه، از سن ۸سالگی، روزی ۱۳ تا ۱۵ ساعت و در ۶ روز هفته بوده است. و به لحاظ کیفی این‌گونه است که سایه کار بر تمامی حیات اجتماعی و تمامی مکان‌های زندگی افتاده است. از این پس، همه کارکردهای رایج در یک شهر درون کار حل

شدند» [۱۶]. پس کار در بستر زمان دستخوش تغییرات زیادی شده، اما چگونه می‌شود که پس از این همه سال، و با وجود پیشرفت چشمگیر تکنولوژی، تغییری در کاهش ساعت‌های کاری دیده نمی‌شود؟ چگونه انسان شهری ملزم است روزی ۹ ساعت (و در موارد بسیاری به صورت دو و سه شیفت) کار کند، ولی پیشرفت مالی، توسعه فردی و گشایش فکری را احساس نکند؟

۱-۲-۶. از خودبیگانگی فردی و اجتماعی

یکی از مصاحبه‌شوندگان درباره تهران می‌گوید: «اگر ما عمداً قصد داشتیم شهری را که باعث ایجاد تنهایی می‌شود بسازیم، به‌سختی می‌توانستیم موفق‌تر باشیم، اما شهر تهران تصادفی طراحی نشده است. برنامه‌ریزی شهری توسط منافع خصوصی و سیاسی آن را هدایت کرده است» (M9). آنچه ردپای آن را در قبل از انقلاب و تدوام آن را در بعد از آن نیز می‌توان مشاهده کرد، ورود تحمیلی مدرنیته در شهرسازی ایران است که ایدئولوژی‌وار و بدون در نظر گرفتن فرهنگ، تاریخ و تمدن ایرانی همچنان در حال اجراست [۸]. بنابراین طرح‌های توسعه شهری به دلیل آنکه خشت اولشان کج و نامنطبق با زمینه نهاده شده، اکثر مداخلات، طرح‌ها، راه‌ها و دیوارهایشان تا ثریا کج و ناکارآمد خواهد بود.

علاوه بر این، مارکس معتقد است: «مالکیت خصوصی چنان ما را به بلاهت و یک‌سویه‌نگری کشانده که احساس می‌کنیم تنها هنگامی که یک شیء را در تملک خود داریم، متعلق به ماست... احساس تعلق که مظهر و مبین بیگانگی از کلیه احساس‌ها و مفاهیم مادی و معنوی و ذهنی است، خود جایگزین همه این احساس‌ها شده است» [۹]. در این باره، جیس^۱ و راس^۲ [۱۸] در پژوهش خود به این موضوع دست یافتند که سکونت شهری با احساس ناتوانی همراه است [۱۸]. مسئله حادثتر این موضوع را می‌توان در کتاب حجت‌اله رحیمی یافت: «کلان‌شهر، حیات بدن را به نحوه دلخواه خود مونتاژ کرده و فضای بدن با اراده کلان‌شهر به هستی خود ادامه می‌دهد» [۱۹]. در واقع، می‌توان گفت که یکی از ابرچالش‌های پنهانی که انسان شهری طی حیات خود در کلان‌شهری مثل تهران با آن مواجه شده، این است که در حیطه کار و روزمرگی، هیچ ارزشی برای حیات خود قائل نباشد، بلکه باید همیشه در حال تلاش باشد تا پیشرفت‌های تدوین‌شده را طی کند و خودش را فدای چرخه زندگی و کلان‌شهر کند. او باید یاد بگیرد که مرگ برایش حقیقت است، و تا زمان رسیدن به آن، کلان‌شهر می‌تواند معنای زندگی را از او بستاند، او را نسبت به خودش بیگانه کند و به او القا کند که هیچ ارزش و احترامی برای خودش قائل نشود [۲۰]. این امر باعث می‌شود تا «بدن مثله شود و در اختیار کلیت کلان‌شهر قرار گیرد و نفرت فراگیر فضای کلان‌شهر را پر کند» [۱۹] اما این تمام ماجرا نیست، «ساکنان تهران، در چرخه ترسناکی از نظم، قانون و بروکراسی احاطه شده‌اند، به گونه‌ای که افسار اخلاقیات آن‌ها را به دست گرفته» (M8). برآیند این موضوع، چیزی جز توقف معنا و از خودبیگانگی را به همراه نداشته و به خط تولید «نانسان شهری» سرعت می‌بخشد.

همچنین، طرح‌های توسعه شهری با پراکنده‌رویی و گسترش شهرها، به ازهم‌گسیختگی اجتماع و دورافتادگی انسان‌ها از یکدیگر دامن زده‌اند [۲۱]. به عنوان مثال، گئورگ زیمل معتقد است توسعه شهری در مقیاس بزرگ به نظر می‌رسد که تغییرات عمیقی در سطح فردی و خانوادگی ایجاد کرده که هم بر تجربه روان‌شناختی فردی و هم بر نحوه تعامل ما با دیگران تأثیر می‌گذارد. او می‌نویسد: «هیچ‌جا به اندازه جمعیت شهری احساس تنهایی و گم‌گشتگی نمی‌کند». برای زیمل، این تنهایی در هیچ‌جا به اندازه زمانی که در میان جمعیت است آشکار نیست: احساس انزوا فقط مختص به زمانی که شخصی خود را از نظر فیزیکی تنها می‌بیند نیست، بلکه حالتی وجود دارد که از آن هم عمیق‌تر و شدیدتر است و آن زمانی است که آدم غریبه است و بدون ارتباط در بین بسیاری از افراد دیگر گرفتار می‌شود، همانند حضور در یک مهمانی بزرگ، در قطار، یا حضور در ترافیک یک کلان‌شهر [۲۲] چنین موقعیت‌هایی مظهر «تنهایی در جمع»^۳ است (ویلکن^۴) و یا آنکه اروینگ گافمن «بی‌توجهی مدنی»^۵ را برای توصیف این فرایند بیان می‌کند [۳].

1. Karlyn J. Geis

2. Catherine E. Ross

3. Loneliness in Togetherness

4. Rowan Wilken

5. Civil Inattention

حال باید پرسید امکانی که با استفاده از آن انسان قادر است از خود «چیزی» بسازد، چرا در شرایط اجتماعی امروز از وی دریغ شده و در جهانی به سر می‌برد که به جای آنکه مبتکر فعال دنیای اجتماعی‌اش باشد، بدل به موجودی منفعل شیء‌گون و ناانسان شده است. موجودی که نه تنها خود بلکه حتی طبیعت را به نابودی کشانده و این همه تنها برای سود است که هدف اصلی و نهایی انسان بیگانه جامعه مدرن شده است. به راستی عامل ناانسانی شدن انسان چیست؟ چرا او نه در سازندگی و همسازی با طبیعت، زادگاه خود، که در تخریب و نابودی آن و هر آن چه برای بقای او ضروری است به پا خاسته؟ زمین را می‌فرساید، آب را آلوده می‌کند، جنگل را می‌خشکاند، اقیانوس و دریاها را می‌آلاید و حتی پرده محافظ زمین را می‌درد؟ آیا انسان مدرن توان تغییر و آنکه جبر را از غیر جبر باز شناسد ندارد؟

شهر با رفتار و خلقیات ساکنان آن تعریف می‌شود، با غلغل عرق ریختن کودکان در کوچه‌ها معنا می‌یابد، با حضور زنان و دختران رنگ می‌گیرد و با حرف‌ها و شنیدن‌ها و دیدن‌ها ماندگار می‌شود. اما نظام شهرسازی امروز ایران نه تنها انسان را از محیط بیرون گذاشته، بلکه انسان را از خودش و از معنایش تهی کرده و در حد یک شیء تنزل داده و یا به مثابه یک توده عظیم که از قضا نیازهایی هم دارد با آن رفتار می‌کند.

۱-۲-۷. روزمرگی در شهر

شاید در نگاه اول واژه «روزمرگی»^۱ اشاره به کارهای روزانه، روتین و تکراری در زندگی داشته باشد که مسئله حادی به نظر نرسد، اما در پس ظاهر نسبتاً آرام این واژه، اندیشه و معانی خطرناکی نهفته است. به کارهای روزانه، روتین و تکراری باید معانی کسالت‌آور، یکنواختی، بی‌هیجانی، خسته‌کنندگی و بی‌معنایی را نیز اضافه کرد. در واقع، روزمرگی شکلی از کارهای روزانه است که بدون فکر کردن اتفاق می‌افتد و مثل هر چیز دیگری اندازه و حدودی دارد، اما گرفتاری در آن انسان را شبیه به مرده‌ای می‌کند که بدون هیچ‌گونه تغییر، پیشرفت و ابتکار عمل، فقط مجبور به انجام اموری تعریف‌شده می‌شود. از این‌رو، شاید گاهی بتوان آن را «روزمرگی» خواند، یعنی روزهای دل‌مردگی.

اهمیت روزمرگی به قدری زیاد است که هانری لوفور در کتاب *زندگی روزمره در جهان مدرن*^۲ در فصلی جداگانه به آن می‌پردازد. روزمرگی به باور او آن سوی سکه مدرنیته و عامل اصلی این مدرنیته برای در اختیار گرفتن انسان‌ها و «از خود بیگانه ساختن» آن‌هاست [۱۶]. او در این کتاب، جهان مدرن را دنیای تروریستی می‌خواند. شاید این موضوع کمی اغراق‌آمیز باشد، ولی او معتقد است: «تاکتیک‌های ترور توسط پلیس یا ارتش به اندازه کافی واضح و آشکار است، اما مصرف‌گرایی، روزمرگی و حتی تبلیغات چطور؟»

با این وجود، برنامه‌ریزی شهری تصور می‌کند که با ایجاد فعالیت‌های تفریحی و سرگرم‌کننده می‌توان انسان شهری را از معرض روزمرگی نجات داد، اما این تصور نیز خالی از اشکال نیست. طرح‌های توسعه شهری در تهران با تعریف پروژه‌های سنگین، با تمرکز بر راه‌سازی و پل‌کشی، با اصرار بر ساخت مگامال‌های عظیم و به طور کلی با خسران در فضاهای عمومی شهری رفتارهای انسان را در روزمرگی کسالت‌باری به نظم می‌کشند. رویدادهای شهری که ماهیتی اتفاقی و بی‌برنامه دارند نیز به کنترل درآمده و اغلب برنامه‌ریزی شده به اجرا درمی‌آیند. پس می‌توان گفت که روزمرگی حتی به درجه‌ای می‌رسد که اوقات فراغت را نیز تحت سیطره خود درمی‌آورد. همان‌طور که مضمورد می‌گوید: «اجرای فراغت^۳ یا پر کردن وقت بیکاری به صورت تکلیف درآمده است. دیده شدن، شناخته شدن و پذیرفته شدن، عالی‌ترین تکالیف اجتماعی به شمار می‌آید» [۲۳].

بنابراین، لوفور با دیدگاهی روشن بیان می‌کند که در روزمرگی، زندگی انسان به مثابه یک فضا - زمان که قابلیت بالقوه‌ای برای خلاقیت و حیات شادمان در خود دارد، به یک فضا - زمان کالایی تبدیل می‌شود که جزئی از نظام سرمایه‌داری است [۲۴]. امروزه، ما نه فقط با تقسیم کارهای روزمره مواجهیم، بلکه شاهد برنامه‌ریزی شدن آن هستیم. سیبرنتیکی کردن جامعه از خلال امر روزمره، به مثابه نتیجه یک عمل فکر شده است که وابستگی شدیدی به برنامه‌ریزی در شهر پیدا کرده و عاری از هرگونه

1. Everyday Life

2. Everyday Life in the Modern World, 1968

3. Performance of Leisure

اتفاق، هیجان و رویداد است. بنابراین، دچارشدگی انسان شهری در روزمرگی، انسان را در چرخه‌ای وارد کرده که بدون فکر کار کند، بدون خلاقیت تفریح کند و نتیجه این تکرار کسل‌کننده و برنامه‌ریزی‌شده مصرف، افسردگی، پوچی، ناکافی بودن و ازخودبیگانگی است.

با این حال، ذکر این نکته مهم است که روزمرگی نیز مانند بسیاری از مفاهیم دیگر دو روی سکه دارد. یک روی آن، انسان را در دنیای گیج‌کننده‌ای که پر از تفاسیر متفاوت است رها کرده و برخی از اموراتش را به یک سبک زندگی تبدیل کرده که با خصوصیات رفتاری‌اش پیوند می‌خورد. همچنین از این منظر که قرار نیست هر روز برای درک مکرر مواردی جدید و بازآفرینی شیوه جدیدی از زندگی به تفکر بنشیند، ممکن است آسودگی را نیز برایش به همراه داشته باشد. اما روی دیگر روزمرگی آنجایی است که انسان شهرنشین را به سرآشویی عادت انداخته و آن‌چنان در تاروپود افکار و اعمالش رسوخ می‌کند که برای لحظه‌ای نمی‌تواند آن را متوقف کرده و یا به جهت‌گیری دیگری فکر کند.

۲. پیشینه پژوهش

در سال‌های اخیر، بیگانگی توجه برخی از پژوهشگران حوزه مطالعات شهری را به خود جلب کرده است. این مفهوم در زمینه‌های متنوعی از جمله روابط انسانی، سیاست‌های شهری و حتی تحولات فرهنگی بررسی شده و ابعاد گوناگون آن مورد مطالعه قرار گرفته است. در ادامه، به برخی از پژوهش‌های بین‌المللی مرتبط با موضوع اشاره شده است:

جدول ۱. پیشینه‌های تحقیق بین‌المللی با موضوع ازخودبیگانگی انسان و ارتباط آن با شهر

نویسنده و سال	عنوان پژوهش به انگلیسی	روش تحقیق	یافته‌های اصلی
Bauman Z (2001) [۲۵]	The Individualized Society	تحلیل جامعه‌شناختی و فلسفی روابط انسانی در مدرنیته	مدرنیته و جهانی‌سازی باعث افزایش تنهایی و بیگانگی فردی و اجتماعی شده‌اند.
Harvey D (2007) [۲۶]	A Brief History of Neoliberalism	تحلیل تاریخی و اجتماعی سیاست‌های نئولیبرالیسم	سیاست‌های نئولیبرالی، با ایجاد نابرابری و تغییر فضاهای شهری، به افزایش بیگانگی منجر شده‌اند.
Rehmann J (2014) [۲۷]	Theories of Ideology: The Powers of Alienation and Subjection	تحلیل نظری و بررسی ساختارهای ایدئولوژیک	ایدئولوژی‌ها می‌توانند حس بیگانگی را از طریق جدایی انسان از خود و دیگران تقویت کنند.
Fuchs C (2020) [۲۸]	Communication and Capitalism: A Critical Theory	تحلیل انتقادی نظریه‌های سرمایه‌داری و رسانه	سرمایه‌داری و رسانه‌ها می‌توانند ارتباطات انسانی را به ابزارهایی برای تقویت بیگانگی تبدیل کنند.
Zhang B, Zhang H, Yang X (2022) [۲۹]	Research on Social Atomization Risk and Governance Decision Making in Emerging Community	تحلیل ریسک اجتماعی و ارائه راهکارهای مدیریتی	اتمیزه شدن اجتماعی یکی از عوامل اصلی بیگانگی اجتماعی است و نیاز به مدیریت جدی دارد.
Øversveen E (2022) [۲۰]	Capitalism and Alienation: Towards a Marxist Theory of Alienation for the 21st Century	بازخوانی و تحلیل نظریه بیگانگی مارکس	سرمایه‌داری معاصر بیگانگی را در جوامع مدرن گسترش داده است.
Wiryo Martono B (2023) [۳۰]	Alienation and Urban Globalization: A Consequence of Modern Existential Addiction?	تحلیل اثرات جهانی‌سازی و مدرنیته بر بیگانگی	مدرنیته و جهانی‌سازی با تمرکز بر پیشرفت‌های فنی، ارتباطات انسانی را کاهش داده و بیگانگی را تشدید کرده‌اند.
Robu-Movilă A (2025) [۳۱]	Neourbanism: From effective to affective computing in urban planning	تحلیل روش‌های نوین برنامه‌ریزی شهری با تمرکز بر محاسبات عاطفی	نئوروشهرسازی می‌تواند با استفاده از فناوری‌های نوین، بیگانگی را کاهش دهد.
Henning C (2025) [۳۲]	Introduction: Speaking of alienation	تحلیل تاریخی و فلسفی نظریه‌های بیگانگی	نظریه‌های بیگانگی ابعاد تاریخی، مفهومی و فلسفی دارند و در تعامل با ساختارهای مدرن بررسی شده‌اند.
Ran S (2025) [۳۳]	Modernity and Alienation: Revisiting Marx's Theory in Contemporary Cultural Contexts	بازنگری نظریه مارکس در زمینه‌های فرهنگی مدرن	مدرنیته در فرهنگ‌های معاصر حس بیگانگی را تشدید کرده است.

اما در ایران نیز شش مقاله که به طور مستقیم و غیرمستقیم به از خود بیگانگی در شهر پرداخته‌اند در جدول ۲ آورده شده است:

جدول ۲. پیشینه‌های تحقیق داخلی با موضوع از خود بیگانگی انسان و ارتباط آن با شهر

سال انتشار	عنوان پژوهش	نام نویسنده	یافته‌های اصلی
۱۳۸۵	چالش‌های رودرروی شهرسازی در ایران در آستانه قرن ۲۱	ناصر براتی [۵]	اشاره به تهی شدن انسان از معنا و بیگانگی‌اش با خود و شهر
۱۳۹۱	بررسی جامعه‌شناختی عوامل فرهنگی و اجتماعی مؤثر بر از خود بیگانگی اجتماعی شهرنشینان شهر گیوی	عبدالحسین کلانتری و همکاران [۳۴]	از خود بیگانگی را بیشتر از بعد جامعه‌شناختی و با دو عامل فرهنگ و اجتماع می‌سنجد
۱۳۹۸	جستاری جامعه‌شناختی پیرامون از خود بیگانگی، شهر و داستان (بررسی پدیده از خود بیگانگی در جامعه شهری مسکو در داستان «دل سگ»)	خیام عباسی [۳۵]	پدیده از خود بیگانگی در محیط شهری مسکو در داستان بلند دل سگ، اثر میخائیل بولگاکف مورد مطالعه قرار گرفته است
۱۴۰۱	تجربه بیگانگی در زندگی روزمره: مطالعه موردی فضای شهری تهران	نیلوفر باغبان مشیری و همکاران [۳۶]	تجربه بیگانگی با دیگری، خود، کار، فضای شهری و زندگی روزمره، تجربه مشترک میان زیست‌کنندگان این فضا و نظم موجود مرتبط است.
۱۴۰۲	بررسی جامعه‌شناختی عوامل اجتماعی - فرهنگی مؤثر بر الیناسیون اجتماعی (مطالعه موردی: منطقه چهار شهر قزوین)	لیلا حاجی‌آقایی [۳۷]	به نظر می‌رسد رابطه معناداری بین متغیرهای فاصله اجتماعی فرد با نهادهای اجتماعی کننده با میزان از خود بیگانگی اجتماعی وجود دارد.
۱۴۰۳	تحلیل زمینه‌ها و ساختار علی حس از خود بیگانگی در فضاهای شهری	مریم آزادبخت و مجتبی جهانی‌فر [۳۸]	ساختار علی از خود بیگانگی به عواملی همچون بی‌هویتی فضایی، تعاملات اجتماعی محدود و طراحی نامناسب فضاهای شهری وابسته است.

این پژوهش‌ها هر یک از زاویه‌ای خاص به مفهوم بیگانگی پرداخته‌اند و ابعاد مختلف آن را روشن کرده‌اند. در پژوهش حاضر، تلاش می‌شود که این نظریه‌ها و مطالعات با شرایط خاص تهران تطبیق داده شوند و نقش طرح‌های توسعه شهری در شکل‌گیری یا تشدید این پدیده بررسی شود.

۳. روش پژوهش

پژوهش حاضر به بررسی تأثیرات طرح‌های توسعه شهری بر از خود بیگانگی شهرنشینان در کلان‌شهر تهران پرداخته است. این مطالعه در قالب یک مقاله علمی-ترویجی طراحی شده تا ضمن نگاهی انتقادی به طرح‌های توسعه، تحلیلی دقیق و معتبر از اثرات اجتماعی، روان‌شناختی و انسان‌شناختی این طرح‌ها ارائه دهد و یافته‌ها را به گونه‌ای که بتوان به طور نظری و عملی در سیاست‌گذاری شهری و برنامه‌ریزی‌های آتی به کار رود، عرضه کند.

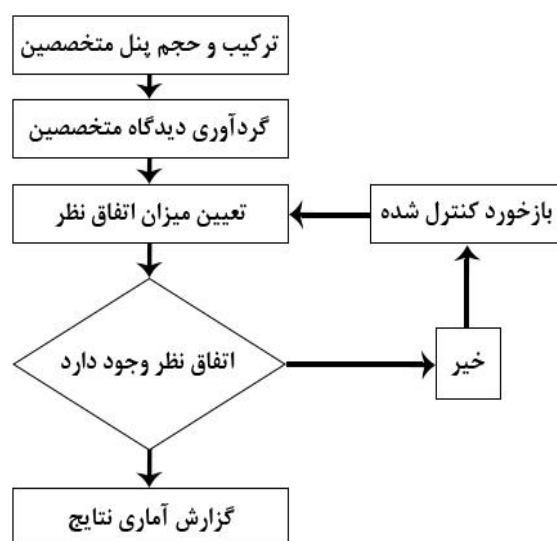
انتخاب رویکرد علمی - ترویجی ناشی از ماهیت چندبعدی و پیچیده مسئله مورد بررسی است. از خود بیگانگی به عنوان یک پدیده اجتماعی نه تنها ریشه در شرایط فرهنگی و تاریخی دارد، بلکه مستقیم تحت تأثیر تغییرات کالبدی و ساختارهای شهری است. بنابراین ضرورت داشت که پژوهش حاضر هم به غنای ادبیات نظری در این حوزه بپردازد و هم نتایج ملموس و قابل استفاده برای مدیران و برنامه‌ریزان شهری ارائه دهد. همچنین سعی شده با نگاهی چندجانبی یافته‌ها به زبانی شفاف و کاربردی تدوین شوند تا شاید فاصله میان نظریات علمی و عمل‌گرایی در حوزه مدیریت شهری و نظام برنامه‌ریزی شهری کاهش یابد.

۳-۱. چارچوب نظری تکنیک دلفی

تکنیک دلفی، به عنوان یک روش ساختاریافته برای دستیابی به اجماع در میان متخصصان، به‌ویژه در حوزه‌هایی که اختلاف نظرها زیاد است، مزایای متعددی دارد. در این روش:

۱. گمنامی شرکت‌کنندگان: از تأثیر سوگیری‌های شخصیتی جلوگیری شده و نظرات به صورت مستقل جمع‌آوری می‌شود.
۲. فرایند چندمرحله‌ای: پاسخ‌های اولیه ترکیب و اصلاح می‌شود و تا دستیابی به اجماع ادامه می‌یابد.

۳. اعتبار علمی بالا: تفاوت دیدگاه‌ها به طور دقیق تحلیل شده و نتایج به اجماعی معتبر منجر می‌شود. در این پژوهش، تکنیک دلفی به شناسایی تأثیرات چندجانبه توسعه شهری بر از خودبیگانگی و ارائه دیدگاهی جامع در این زمینه کمک کرده است. شکل ۱ مراحل انجام تحقیق را نشان می‌دهد. همچنین، تعداد متخصصان در روش دلفی، بین ۵ تا ۲۰ نفر مشخص شده است. برای شناسایی پاسخ‌دهندگان دو معیار مد نظر ما بوده‌اند: (۱) اساتید شهرسازی و مدیران شهری که در تهیه طرح‌های توسعه شهری در تهران کار کرده باشند تا دید وسیع‌تر و منطبق‌تری بر واقعیت‌های موجود داشته باشند، و (۲) اساتید جامعه‌شناسی و انسان‌شناسی دانشگاه‌های معتبر کشور که با تسلط بیشتری روی مفهوم از خودبیگانگی پرداخته باشند. با توجه به این معیارهای محدودکننده و همچنین عدم همکاری برخی از نخبگان و مدیران، تعداد کل مصاحبه‌شوندگان به ۱۲ نفر محدود شده است. مصاحبه به روش نیمه‌ساختاریافته انجام شد که در آن پرسش‌های اصلی از پیش تعیین شده بود، اما مصاحبه‌گر آزاد بود تا براساس پاسخ‌های مصاحبه‌شونده، سوالات جدیدی را طرح کند یا گفت‌وگو را در مسیرهای مرتبط هدایت کند. این روش باعث شد تا تعادل بین ساختارمندی سوالات و انعطاف‌پذیری آن‌ها حفظ شود و داده‌های عمیق و کیفی مناسب‌تری برای جمع‌آوری به دست آید. در ادامه با اجرای مراحل دلفی پاسخ‌های متخصصان مکتوب، دسته‌بندی و رتبه‌بندی شدند. سپس، نوشتار مکتوب برای مصاحبه‌گرها ارسال و طی دو مرحله مورد بازبینی قرار گرفت. مراحل زمانی متوقف شدند که تیم تحقیق با نتایج مشخصی که با توجه به اهداف پژوهش به دست آمده بود، به اجماع و اشیاع نظری رسید. از این‌رو نتایج اخذشده در کنار ادبیات نظری قابلیت تحلیل و شفافیت بیشتری روی موضوع پژوهش عرضه داشت. حرف استفاده‌شده M در مقاله به معنای نقل قول مصاحبه‌شونده‌هاست که با اعداد ۱ تا ۱۲ از یکدیگر متمایز شده‌اند.

شکل ۱. چارچوب نظری تکنیک دلفی در تحقیقات کیفی
برگرفته از: [۳۹]

۴- یافته‌ها و بحث

در مصاحبه‌های انجام‌گرفته، متخصصان حوزه‌های شهری، جامعه‌شناسی و انسان‌شناسی توصیفاتی را از انسان شهرنشین بیان کرده و تأثیراتی را که نظام شهری در تهران بر انسان ساکن در آن می‌گذارد برشمردند. در این میان، از معیارهای مشخصی درخصوص از خودبیگانگی انسان شهری نیز سخن گفته و طرح‌های توسعه شهری تهران از مرحله ایده تا تهیه و اجرا را مورد واکاوی قرار دادند. معیارهای منتخب با اجتناب از هرگونه ارزیابی و داوری ارزشی و با توجه به تأکید نخبگان در جدول ۳ آورده شده است:

جدول ۳. شناسایی معیارهای از خود بیگانگی انسان شهری از نظر خبرگان

ابعاد	معیارهای از خود بیگانگی	فراوانی	درصد
محیط زیستی	ساخت‌وساز مداوم و بی‌قوارگی کالبدی	۱۰	۹/۷۱
	ایران‌گریزی و افزایش مهاجرت	۱	۰/۹۷
	عدم تطابق طرح‌های شهری با زمینه	۸	۷/۷۷
ضوابط و مقررات	افول قلمروی عمومی	۱۱	۱۰/۶۸
	افزایش ابعاد بزرگراهی	۹	۸/۷۴
	کالاسازی فضاهای عمومی شهر	۲	۱/۹۴
	برنامه‌ریزی شهری در خدمت سرمایه	۸	۷/۷۷
اقتصادی	کاهش قدرت خرید مردم	۳	۲/۹۱
	حضور کم‌رنگ مردم در شهر به علت بی‌پولی	۲	۱/۹۴
	تلاش برای بقا	۵	۴/۸۵
	احساس بیگانگی و انزجار از کار	۴	۳/۸۸
	احساس ناکافی بودن	۶	۵/۸۳
	ناامنی و اضطراب اقتصادی	۵	۴/۸۵
	احساس جدایی و انفصال از جامعه	۸	۷/۷۷
فردی و اجتماعی	سرکوب احساسات فردی و اجتماعی	۳	۲/۹۱
	فراگیری نفرت و بی‌اعتمادی در فضای شهر	۲	۱/۹۴
	زوال خانواده	۲	۱/۹۴
	احساس تنهایی در شهر	۳	۲/۹۱
	مصرف‌گرایی	۱	۰/۹۷
روزمرگی	ترور روزانه توسط تبلیغات	۱	۰/۹۷
	احساس یکنواختی و کسالت‌آور	۵	۴/۸۵
	انحصار خلاقیت	۴	۳/۸۸

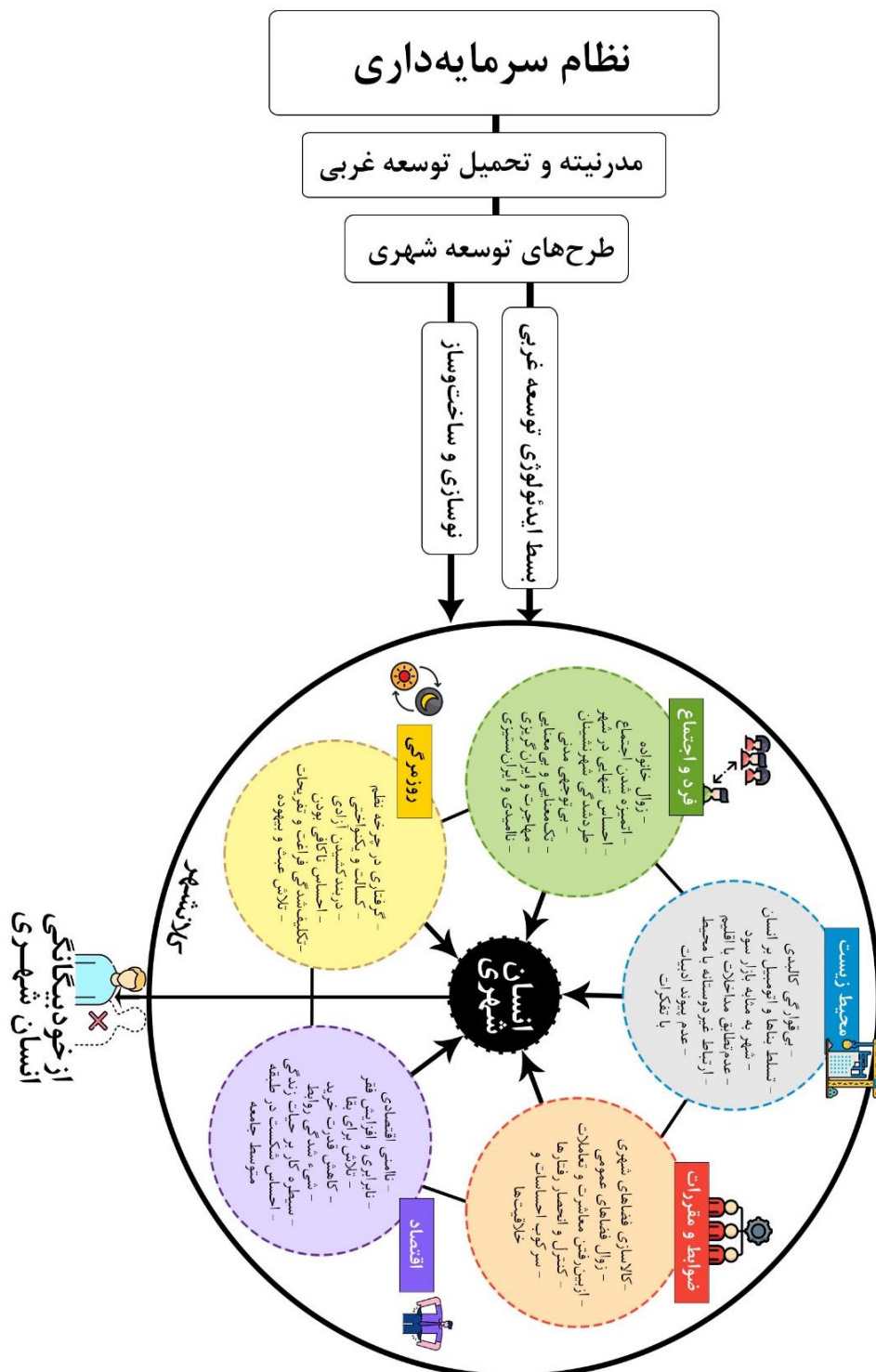
۴-۱. یافته‌های حاصل از مصاحبه با خبرگان

همان‌طور که در جدول ۳ مشاهده می‌شود، «افول قلمروی عمومی» با ۱۰/۶۸ درصد، «ساخت‌وساز مداوم و بی‌قوارگی کالبدی» با ۹/۷۱ درصد و «افزایش ابعاد بزرگراهی» با ۸/۷۴ درصد بیشترین فراوانی را از نظر خبرگان و متخصصان داشته است. همچنین، در مراتب پایین‌تر «برنامه‌ریزی شهری در خدمت سرمایه»، «احساس جدایی و انفصال از جامعه» و «عدم تطابق طرح‌های شهری با زمینه» بیشترین تکرار را داشته‌اند. به بیان دیگر، بیشترین تأکید متخصصین به عبارات و معیارهایی است که طرح‌های توسعه شهری تأثیر بسیار مستقیمی در آن‌ها دارند.

همچنین، در کنار بسیاری از چالش‌های موجود در شهرهای امروزی ایران، از خود بیگانگی انسان شهری در سیستم ملال‌آور و گاه اغواگر کلان‌شهرها کمتر شناخته شده است. اندیشه‌های غالبی که به این موضوع پرداخته‌اند، روند بسیار نزدیکی را نشان می‌دهند که از ویژگی‌های جامعه مدرن است: یکی گذار از اجتماع به جامعه، آن‌طور که فردیناند تونیس آن را می‌بیند؛ و دیگری تسلط فزاینده تولید کالایی به صورتی که مارکس آن را توصیف می‌کند. با این‌حال، عیان است که پس از گذشت ۱۵۰ سال از تلاش‌های مکرر برای اعتلا، پیشرفت و توسعه ایران، و پس از ۵۰ سال از آغاز اولین طرح‌های توسعه شهری و فعالیت‌های حرفه‌ای شهرسازی در تهران، ما همچنان جزء کشورهای جهان سوم و توسعه‌نیافته محسوب می‌شویم و این موضوع زمانی خود را بیشتر نشان می‌دهد که خود را با کشورهای آسیای جنوب نظیر مالزی، ژاپن و... مقایسه می‌کنیم. در این میان، برنامه‌ریزی شهری که با تمام آزمون و خطاهایی که در طی این سال‌ها با هدف بهبود کیفیت زندگی مردم داشته، به نظر می‌رسد که نه تنها موفق نبوده، بلکه مسیری مخالف تمدن‌سازی را طی کرده است.

۴-۲. یافته‌های حاصل از تحلیل مضامین ادبیات نظری و تجربه خبرگان

این پژوهش با نگاهی انتقادی به واکاوی طرح‌های توسعه شهری در ۵ بعد: محیط زیست انسان، ضوابط و مقررات شهری، اقتصاد شهری، فرد و اجتماع، و روزمرگی، پرداخت و دلایلی را برشمرد که نقش طرح‌های توسعه شهری را در ازخودبیگانگی انسان مدرن افشا می‌کند. در همین راستا می‌توان واکاوی ادبیات نظری و تجربیات متخصصان را در مدل زیر نمایش داد:

شکل ۲. مدل نقش و تأثیرگذاری طرح‌های توسعه شهری در ازخودبیگانگی انسان در کلان‌شهر تهران

شکل ۲ نشان می‌دهد سرمایه‌داری در معنای انحصار ثروت و همچنین اعتیاد ناهمگون به مدرنیته، از عوامل اصلی تقویت بیگانگی شهری هستند [۳۰]. سرمایه‌داری و جهان غرب، از دیرباز با تکیه بر مفهوم مدرنیته و پیشرفت، به تحمیل سیاست‌های توسعه در کشورهای دیگر پرداخته‌اند. این فرایند، که در قالب بسته‌بندی علمی تحت عنوان «طرح‌های توسعه شهری» ارائه شد، از دو مسیر اصلی به جامعه و شهرهای ایران نفوذ کرده است: ۱- ترویج ایدئولوژی توسعه: این مسیر، چارچوب‌های فکری انسان شهری را دستخوش تغییر کرد و ذهنیت او را به تسخیر درآورد. به گفته مارشال برمن، این فرایند منجر به خلق «انسان رشدطلب» شد؛ فردی که همواره در تلاش برای پیشرفت است و وقفه در این مسیر برای او به معنای نابودی تلقی می‌شود. ۲- نوسازی کالبدی: این رویکرد، گسترش فیزیکی شهرها را به عنوان ضرورتی اجتناب‌ناپذیر معرفی کرد و در نتیجه، تخریب و ساخت‌وساز بی‌وقفه را به جریان انداخت. اکنون، پس از گذشت بیش از یک قرن، حضور مداوم جرثقیل‌ها و پروژه‌های ساختمانی در شهرها به نماد این فرایند تبدیل شده است. با این حال، نتایج این نوسازی کالبدی را می‌توان در بحران‌های زیست‌محیطی، بی‌نظمی کالبدی، و تشدید بیگانگی انسان از محیط پیرامونش مشاهده کرد.

اگرچه این فرایند ممکن است تغییرات مثبتی را نیز به همراه داشته باشد، اما بررسی‌های عمیق‌تر نشان می‌دهند این رویکرد توانسته است به حل مسائل اساسی انسان شهری شده بپردازد. در شکل ۲، تأثیر این توسعه تحمیلی در پنج بُعد اصلی تحلیل شده و ویژگی‌های کلیدی هر بُعد ارائه شده است. در نهایت، یکی از پیامدهای مهم این چرخه شهری شده منظم، تعمیق پدیده از خود بیگانگی در میان انسان‌های شهرنشین بوده است.

۴-۳. بحث و چشم‌انداز تحقیقات آینده درباره از خود بیگانگی در کلان‌شهر تهران

تحلیل‌های معاصر نظریه مارکس نشان می‌دهد بیگانگی شهری محصول تضاد میان نیازهای بنیادین انسانی و ساختارهای مدرن شهری است [۳۳]. نتایج این پژوهش حاکی از آن است که تهران، به عنوان نمادی از شهرهای ایران که اغلب معضلاتش به سایر شهرها سرریز کرده یا تحت تأثیر آنان قرار گرفته است، مدت‌ها از تجربه زندگی انسانی و هویت‌مند محروم مانده است. تأثیر مفاهیمی نظیر «توسعه نیافته»، «ضعیف»، «غیررسمی»، «حاشیه‌نشین»، «دهک پایین»، «طبقه متوسط»، و «متخلف» که به طور مداوم در ادبیات رسانه‌ای، حرفه‌ای و دانشگاهی بازتاب یافته‌اند، همچون فرایندی مستمر، احساس ناکافی بودن و بی‌ارزشی را القا کرده و پدیده‌هایی چون تمیزه شدن اجتماعی، طردشدگی، انزوا و ناراضی‌تعممی را تقویت کرده‌اند [۲۹].

این مفاهیم و احساسی که فضای شهری به انسان منتقل می‌کند، به قدری در گفتمان عمومی توجیه‌پذیر به نظر می‌رسد که انسان شهرنشین عملاً رنج و تحقیر را در برابر قواعد و قوانین شهری پذیرفته است. با این حال، تأثیر این واژگان نباید تنها از منظر ساختار زبانی و مفهومی مورد بررسی قرار گیرد. قدرت ساختارهای توسعه‌ای و کالبدی در شهرها به گونه‌ای است که ایستادگی در برابر آن غالباً امری دشوار و گاه غیرممکن به نظر می‌رسد. این پرسش بنیادین مطرح است که انسان شهری شده در مواجهه با توسعه و پیشرفت سریع شهرها چه حقوقی دارد و چگونه می‌تواند تعارض میان نیازهای خود و الزامات تحمیل شده را مدیریت کند؟ در چنین وضعیتی، انسان ناگزیر از پذیرش تناقض‌ها و توجیه ضرورت زیرساخت‌هایی نظیر برج‌ها، مراکز خرید، پل‌ها و بزرگراه‌ها است، چراکه این عناصر به عنوان اجزای لاینفک زندگی مدرن به او عرضه شده‌اند.

با این حال، شواهد حاکی از آن است که مدیریت تعارض در برنامه‌ریزی شهری می‌تواند نقشی اساسی در کاهش بیگانگی اجتماعی ایفا کند [۴۰]. مطالعات تطبیقی نظریه‌های شهر آینده نشان می‌دهد شهرهای آینده باید بر اساس اصول انعطاف‌پذیری و ایجاد ارتباط متقابل میان انسان و محیط طراحی شوند تا بتوانند حس تعلق و پیوند اجتماعی را در میان شهروندان تقویت کنند [۴۱].

۵. نتیجه‌گیری

این پژوهش با هدف واکاوی تأثیرات طرح‌های توسعه شهری بر از خود بیگانگی انسان شهرنشین در کلان‌شهر تهران انجام شد. از آغاز تلاش شد تا با تکیه بر ادبیات نظری، تحلیل سه طرح جامع توسعه شهری تهران و انجام مصاحبه‌های عمیق با ۱۲

متخصص از حوزه‌های شهرسازی، جامعه‌شناسی و انسان‌شناسی ابعاد مختلف این پدیده بررسی شود. نتایج نشان داد طرح‌های توسعه شهری تهران به‌جای کاهش از خودبیگانگی اغلب به تشدید آن منجر شده‌اند. طرح‌هایی که به‌ظاهر در راستای مدرنیزاسیون و پیشرفت طراحی شده‌اند با تأکید صرف بر توسعه فیزیکی شهر، بی‌توجهی به نیازهای روانی و اجتماعی شهروندان را به همراه داشته‌اند.

عواملی همچون «افول قلمروی عمومی»، «ساخت‌وسازهای بی‌قواره» و «افزایش ابعاد بزرگراه‌ها» به عنوان مهم‌ترین محرک‌های این پدیده شناسایی شدند. کاهش تعاملات اجتماعی، فقدان فضاهای مشترک برای شهروندان و گسترش فضاهای بی‌هویت به جای تقویت حس تعلق، به ایجاد فاصله میان انسان و محیط زندگی‌اش منجر شده است. در میان هیاهوی شهرسازی سرمایه‌محور، روزمرگی‌های بی‌روح و ساختارهایی که در خدمت سود و قدرت هستند، باعث شده تا شهروندان احساس بی‌قدرتی و انزوا را بیشتر تجربه کنند. تغییرات کالبدی مداوم در شهر و بدون در نظر گرفتن ویژگی‌های فرهنگی و اجتماعی، سبب شده‌اند تا فضاهای شهری از تعاملات انسانی تهی شوند و تنها به بستری برای گذر فیزیکی شهروندان تبدیل شوند. این تحولات، به همراه گسترش بی‌رویه زیرساخت‌های فیزیکی همچون بزرگراه‌ها، اتصال مناطق شهری را قطع کرده و بر جدایی میان انسان‌ها و محیط اطرافشان افزوده‌اند.

پژوهش حاضر نشان داد طرح‌های توسعه شهری در تهران به جای ایجاد تعادل میان نیازهای کالبدی و اجتماعی، به‌طور ناخودآگاه در خدمت تقویت روندهای فردگرایانه و تضعیف حس اجتماع قرار گرفته‌اند. رویکرد این طرح‌ها که بیشتر بر تقلید از مدل‌های غربی مدرنیزاسیون متمرکز است، نه‌تنها در حل چالش‌های زیستی - روانی شهروندان ناکام بوده، بلکه به دلیل نادیده گرفتن بسترهای تاریخی، فرهنگی و اقلیمی ایران‌زمین، بر بحران‌های روانی و اجتماعی افزوده است. به بیان دیگر، این طرح‌ها نه‌فقط در طراحی کالبدی، بلکه در ایجاد پیوندی میان انسان با خودش، دیگران و محیط زندگی‌اش شکست خورده‌اند. فعالیت‌های انجام‌شده در این پژوهش، علاوه بر شناسایی شکاف‌های موجود در طرح‌های توسعه شهری، به بررسی پیامدهای روان‌شناختی، اجتماعی و زیست‌محیطی ناشی از این طرح‌ها پرداخت. نتایج حاکی از آن است که مدرنیته تحمیلی، در کنار سرمایه‌داری شهری، انسان شهرنشین را از خودش، اجتماعش و حتی محیط طبیعی پیرامونش بیگانه ساخته است. نبود فضاهای عمومی پویا، کاهش فرصت‌های تعامل اجتماعی، و افزایش حس ناکافی بودن، همگی از پیامدهای این بیگانگی هستند که خود را در ابعاد مختلف زندگی شهری نشان می‌دهند.

در نهایت، این پژوهش تأکید می‌کند که مسئله از خودبیگانگی در شهرسازی معاصر، هرچند تنها زاده طرح‌های توسعه شهری نیست، اما به‌شدت از آن تأثیر می‌پذیرد. این مسئله نشان می‌دهد برنامه‌ریزی شهری، اگر به جای اولویت‌دهی به انسان و نیازهای او فقط در خدمت سودآوری و توسعه کالبدی باشد، قادر نخواهد بود پیوندی میان انسان و شهر ایجاد کند. از این‌رو، ضروری است که در طراحی و اجرای طرح‌های توسعه شهری، توجهی ویژه به نیازهای روان‌شناختی، اجتماعی و فرهنگی شهروندان صورت گیرد. تنها از این طریق می‌توان از عمیق‌تر شدن شکاف میان انسان و محیط شهری جلوگیری کرد و شهری انسانی‌تر و متعادل‌تر ساخت.

در جدول ۴ اثرات و پیامدهای طرح‌های توسعه شهری تهران بر از خودبیگانگی و اتمیزه شدن انسان شهری در ستون سمت راست نوشته شده است و در مقابل در ستون سمت چپ اقدامات جایگزینی که می‌تواند به شناخت انسان از خود و اجتماع‌سازی شهرنشینان کمک کند نگارش شده است. این جدول که مدعی ارائه راه‌حل نیست، فقط به تقابل دو جنبه پرداخته است: جنبه‌ای که نظام برنامه‌ریزی شهری و طرح‌های توسعه شهری تا کنون در آن قدم برداشته‌اند و در مقابل جنبه‌ای که می‌توان به شهرهای ایران نگریست و آن‌ها را جور دیگری دید.

جدول ۴. مقایسه اثرات طرح‌های توسعه شهری تهران بر از خود بیگانگی در برابر اقدامات دگردیس‌سازانه

ردیف	اثرات طرح‌های توسعه شهری بر از خود بیگانگی انسان شهرنشین	اقدامات دگردیس‌سازانه در راستای تقویت روح شهر و اجتماع‌سازی
۱	تحلیل اندیشه‌های مدرنیته و توسعه تقلیدی و به دنبال آن مداخلات سنگین در شهرها	بازخوانی اندیشه و زبان ایران شهری از طریق یادگرفتن، یاد دادن و به یاد آوردن
۲	توسعه تقلیدی از جهان غرب و هجرت اندیشه‌های سرزمینی	بازتولید نظریات بومی و اندیشه‌های ایرانی هماهنگ‌یافته با اقلیم و زمانه
۳	غلبه الگوی غالب خودرو سواری در شهر	ازسرگیری نظام پیاده‌مداری و حمل‌ونقل پاک
۴	غلبه شهرساختن و ابعاد کالبدی بر دیگر ابعاد	توجه به شهر سرودن و پرداختن به روح فردی و اجتماعی شهرنشینان
۵	غلبه ضوابط و مقررات در حوزه ساخت‌وساز تک بنا در شهر	ازسرگیری نظام طراحی شهری مبتنی بر شهرک‌سازی
۶	بی‌توجهی به زمان حال از طریق ترسیم چشم‌اندازهای مطلوب در آینده و وعده رسیدن به آن با تلاش همه‌جانبه	توجه به زمان حال از طریق بازیابی گمشده‌های فرهنگی و زیست‌تاریخی در کنار معاصرسازی و به‌روز شدن
۷	از بین رفتن فضاهای عمومی و کالاسازی فضاهای شهری	بازتولید فضاهای عمومی در جهت کمک به شناخت انسان از خود و تقویت مهارت‌های حرف زدن، شنیدن و دیدن
۸	انحصار خلاقیت و کنترل رفتارها از طریق سیطره ضوابط و مقررات	به‌گشت زندگی شهروندان از طریق ظرفیت‌های پویای اجتماعات
۹	توسعه فراتر از ظرفیت پایداری و اکولوژیکی شهر	صرف نظر کردن از توسعه همه‌جانبه و توجه به نیازها و ظرفیت‌های پایدار محلی
۱۰	توسعه در جهت تسلط کامل سرمایه‌داری، افزایش نابرابری و کاهش دسترسی روزافزون دهک‌های پایین جامعه از خدمات عمومی شهر	توسعه در جهت کاهش درد و رنج فقرای جامعه، حفظ کرامت انسانی طبقات متوسط و استفاده همه‌شمول از ظرفیت‌های شهر
۱۱	نگاه توده‌ای به شهرنشینان	نگاه انسانی به شهروندان
۱۲	افزایش جوامع فردمحور مصرف‌گرا	افزایش سرمایه اجتماعی و بهبود پیوندها و تغییر الگوهای مصرف، همراه با انکشاف و یافتن قواعد و زیست‌مایه ماندگاری تمدن
۱۳	برخورداری از درآمدهای ناماندگار نفتی و غفلت و دورماندگی از ریشه‌های بومی و پژمردگی میراث فرهنگی	بازگشت به ریشه‌ها و روزآمد کردن سنت‌ها در محیط نوآور و برانگیزاننده شهر در کنار توزیع و تولید بوم‌محور
۱۴	رویکرد ابرپروژه‌های شهری با تأکید بر مگامال‌ها در جهت افزایش توان سرمایه‌داری	بازتولید اجتماعی فضاهای زیست‌بوم‌محور مبتنی بر اجتماع محلی از طریق همبستگی و احساس سرنوشت مشترک
۱۵	گرفتاری در چرخه نظم و روزمرگی و تدوین رفتارهای شهروندی	ایجاد فضاهای شهری به مثابه مکان‌های رهایی و گریز از روزمرگی

منابع

1. Rahmani, Mehrdad, Azizi, Mohammad Mahdi. Analyzing the Transformations of "Understanding Tehran" in Its Urban Development Plans. *Journal of Fine Arts: Architecture and Urban Planning*, 2021; 26(1): 31-41.
2. Hern M. Outside the outside: Alienation, fidelity, and new sub-urbanizations. In: Keil R, Wu F, editors. *After suburbia: Urbanization in the twenty-first century*. Toronto: University of Toronto Press; 2022. p. 319-338.
3. Seeman, M., On the meaning of alienation. *American sociological review*, 1959: p. 783-791.
4. Sihombing A. Alienation in urban design and built environment: A literature review for unalienating cities. *Proceedings of The 6th International Conference on ECO Engineering Development*; 2022 Nov 8.
5. Barati, N., Challenges have to be faced in the context of urbanism in Iran at the beginning of the 21th century. *The Monthly Scientific Journal of Bagh-e Nazar*, 2006. 3(6): p. 5-29.
6. Wilson TD. *Strangers to ourselves: discovering the adaptive unconscious*. Translated by Norouzi S. Tehran: Parseh Publishing; 2023. 392 p.
7. Friedmann, J., Toward a non-Euclidian mode of planning. *Journal of the American planning Association*, 1993. 59(4): p. 482-485.
8. Nayebi, H. and T. Azadarmaki, Religiousness and the Impact of Education on It in Iran. VOL. 26 (T) FEB. 2018, 2018: p. 165.
9. Farabiasl, N., M. Rafiean, and M. Khatibi, Development of a theoretical model of urban space production in Abbasabad lands of Tehran, Emphasizing the power relations of actors Based on Grand Theory (using Atlasti qualitative analysis software). 2023.
10. Buchholz T. New directions in Frankfurt critical theory for critical urban theory. In: *Handbook of Urban Studies*. John Wiley & Sons Ltd; 2021. p. 151-172.
11. Banerjee, T., The future of public space: Beyond invented streets and reinvented places. *Journal of the American planning association*, 2001. 67(1): p. 9-24.
12. Carmona, M., Principles for public space design, planning to do better. *Urban Design International*, 2019. 24: p. 47-59.
13. Cattell, V., et al., Mingling, observing, and lingering: Everyday public spaces and their implications for well-being and social relations. *Health & place*, 2008. 14(3): p. 544-561.
14. Talen, E., *New urbanism and American planning: The conflict of cultures*. 2005: Routledge.
15. Zamani F, Mehan A. The abstract space and the alienation of political public space in the Middle East. *Archnet-IJAR*. 2019;13(3):483-497.
16. Fakouhi N. Making and Remaking an Academic Tradition: Towards an Indigenous Anthropology in Iran. *Conceptualizing Iranian Anthropology: Past and Present Perspectives*; 2010. p. 87-115.
17. Roozbehani, M., B. Sarookhani, and S. Parvin, Using Virtual Social Networks and Social Tolerance among Youths in Tehran. *Sociological Studies of Youth*, 2020. 11(38): p.79-100.
18. Geis, K.J. and C.E. Ross, A new look at urban alienation: The effect of neighborhood disorder on perceived powerlessness. *Social Psychology Quarterly*, 1998: p. 232-246.
19. Irandoost, K., et al., Placemaking and the right to the city of urban poor: a case study in Sanandaj, Iran. *Journal of Place Management and Development*, 2019. 12(4): p. 508-528.
20. Øversveen E. Capitalism and alienation: Towards a Marxist theory of alienation for the 21st century. *European Journal of Social Theory*. 2022 Aug; 25(3):440-57.
21. Yousefi A, Mohammadi F. Forms of Alienation from the Perspective of City Sociologists. *Sociological Review*. 2019 Feb 20; 25(2):481-504.
22. Simmel G. The metropolis and mental life. In: Wolff K, editor. *The Sociology of Georg Simmel*. Glencoe, IL: Free Press; 1950. p. 409-424.
23. Mumford L. *The city in history: its origins, its transformations, and its prospects*. New York: Harcourt, Brace & World; 1961.
24. Sá Tv. Urbanism and Urban planning following the thoughts of Henri Lefebvre. with transactions on ecology and the environment. 2018 dec 17;217:157-64.
25. Bauman Z. *The Individualized Society*. 1st ed. Cambridge: Polity Press; 2001. 259 p.

26. Harvey D. A Brief History of Neoliberalism. Oxford: Oxford University Press; 2007. 247p.
27. Rehmman J. Theories of Ideology: The Powers of Alienation and Subjection. Leiden: Brill; 2013.
28. Fuchs C. Communication and Capitalism: A Critical Theory. London: University of Westminster Press; 2020. 270 p.
29. Zhang B, Zhang H, Yang X. Research on Social Atomization Risk and Governance Decision Making in Emerging Community. In: Applications of Decision Science in Management. Singapore: Springer; 2022:119-126.
30. Wiryomartono B. Alienation and Urban Globalization: A Consequence of Modern Existential Addiction? Sustainability. 2023; 15(1):479. doi:10.3390/su15010479.
31. Robu-Movilă A. Neurourbanism: from effective to affective computing in urban planning. Revista Școlii Doctorale de Urbanism. 2025;10(1):85-94.
32. Henning C. Introduction: Speaking of alienation. In Theories of Alienation 2025 (pp. 1-16). Routledge.
33. Ran S. Modernity and Alienation: Revisiting Marx's Theory in Contemporary Cultural Contexts. Cultura: International Journal of Philosophy of Culture and Axiology. 2025; 22(1).
34. Kalantari A, Bashiri Givi H, Gholami Shahsavarlo S. Sociological analysis of cultural and social factors affecting social alienation among urban residents of Givi City. 2012;53-63.
35. Abbasi K. A sociological inquiry into alienation, city, and story (Examining the phenomenon of alienation in the urban society of Moscow in the story "Heart of a Dog"). Urban Sociological Studies. 2020 Feb 20;9(33):109-138.
36. Baghban Moshiri, N., Varij Kazemi, A., Rabiei, K., Ahmadipour, Z. Alienation in Everyday Life: Case Study of Urban Space in Tehran. *Ferdowsi University of Mashhad Journal of Social Sciences*, 2022; 19(3): 170-137.
37. Hajian Aghaei. Sociological analysis of socio-cultural factors influencing social alienation (Case study: District 4 of Qazvin City). *Urban Futures Quarterly*. 2023 Jul 23;3(2):72-87.
38. Azadbakht M, Jahanifar M. Analyzing the contexts and measuring the causal structure of the feeling of alienation in urban spaces. 2024.
39. Habibi, A., A. Sarafrazi, and S. Izadyar, Delphi technique theoretical framework in qualitative research. *The International Journal of Engineering and Science*, 2014. 3(4): p. 8-13.
40. Bahra B, Rafieian M. Evolution of the nature of conflict and conflict management in urban planning: A systematic review, *Motaleate Shahri*, 13 (51), 49–72. 2024.
41. Tachir G, Evcil AN. City of the Future Theories: A Diachronic Comparative Study. *Journal of Urban Culture Research*. 2025; 25:219-32.